Национальная библиотека
Республики Тыва им.А.С Пушкина
СЕ... Р
ГОСБИБЛИОГРАФИИ

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 53 (16664)

2003 чылдың МАЙ 13, вторник

Ат салган шагы 19.30
Садар өртээ 3 рубль.

КЫЗЫЛ ХООРАЙ — МАЙ 9-ТА

КИЖИ БҮРҮЗҮНГЕ ЫДЫКТЫГ

МАЙ 9. Совет улустуң 1941-1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынынга кайгамчыктыг Тиилелгени чедип алган хүнү. Төөгүлүг найырны Тыва Республиканың найысылалы Кызыл аян-шинчи киир каастаттынган, арыг-силиг уткаан. Агаар-бойдус ол эртен база онзагай болган. Суггур чаъс чаапкан, арыг агаарны тынарга, магалыын чүү дээр ону! Оът-сиген, ыяштарның бүрүлери ногаарарып келген, кижиниң сагыш-сеткили чайгаар-ла сергеп келир.

Эртенгиниң 10 шак ам-даа четпээн. Кызылда Төрээн чуртунуң камгалалы болгаш хамаарышпас чоруу дээш маадырлыы-биле амы-тынын берген дайынчыларның тураскаалы. Ында мөңге от кыпкан, хүндүлүг таңныылдар турупкан. Шериг хептериниң болгаш костюмнериниң хөректерин сыңмас кылдыр орденнерин, медальдарын кадап алган Ада-чурттуң Улуг дайынының болгаш күш-ажыл фронтузунуң (тылдың) хоочуннары чыглып эгелээн. Олар бот-боттарынга Тиилелге хүнү-биле байыр чедиржип, амыдырал-чуртталгазын, дайынчы эрткен оруун хөөрежип турлар. Дайын киржикчилериниң назы-хары улгаткан, ындыг-даа болза адак-бышкааның чиигин, омак-сергээн, оюн-баштаан магадап көрүп, солун чугаазын дыңнап турдувус. Байырлалга тураскааткан шериг парадынга киржир дээн шериг албанныглар Ленин кудумчузунуң бажынга чыскаалыпкан.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак, ТР-ниң Чазак кежигүннери, ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер болгаш Хоойлужудулга палаталарының удуртукчулары, Сибирь федералдыг округтуң Тыва Республикада кол федералдыг инспектору В.И.Черныш, республиканың шериг комиссары, политиктиг партияларның, шимчээшкиннерниң, хөй-ниити организацияларының төлээлекчилери болгаш өскелер-даа чедип келген.

Тиилелгениң 58 чылынга тураскааткан митингини, байырлалды белеткээр болгаш эрттирер оргкомитеттиң даргазы, ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар В.В.Вусатый ажыткан. Россияның Күрүне гимнизи чаңгыланып үнген.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржакка сөстү берген. Кижи төрелгетенниң төөгүзүнге кажан-даа турбаан кончуг аар болгаш хөй хан төгүүшкүннүг Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында фронтуларга совет дайынчыларның көстүп көрбээн маадырлыг чоруунуң, күш-ажыл фронтузунга (тылга) ажылдап турган ишчилериниң кайгамчыктыг карак кызыл күш-ажылының ачызында совет улустуң шынныг херээ тиилээн. Өлүмчидим, аш-чут, хоозурал, күчүлеп күштээшкин, дорамчылал, фашист аг-шеригниң артык күчү-күжү оларны коргутпаан, эң-не берге дайынга чайынналчак Тиилелгени чедип алган деп, Шериг-оол Дизижикович чугаазының эгезинде демдеглээн.

Дайынның баштайгы хүннеринден эгелээш, орус болгаш тыва улустарның аразында акы-дуңмалышкы быжыг харылзаа тургустунган. Фашизмни чылча шавар херекке Тыва бодунуң үлүүн киргенинге бөгүн бистер чоргаарланыр ужурлуг бис деп, ол айыткан. Тыва Арат Республика бодунуң материалдыг болгаш кижи курлавырларын Совет Эвилелинге дузалаарынче угландырган. Фронтуга ниити дузаламчы ТАР-ның ийи чылда бюджеди-биле деңнежир. Дайын чылдарында тыпкан алдын курлавырын Совет Эвилелинге дайын хереглелдеринге чарыгдаары-биле дамчыдып берген. Бөдүүн аратар фронтуга хөй санныг малын, ылаңгыя дайынчы аттарын болгаш янзы-бүрү белектерин, акша-төгериин берген.

Алдан чыл мурнунда, 1943 чылдың майда, тыва эки турачыларны – танкистерни, ол-ла чылдың сентябрьда тыва эки турачылар — аттыг эскадронну фронтуже үдээнин Чазак Даргазы чугаазынга айыткан. Тыва Арат Республиканың хамаатылары совет дайынчылар-биле кады фашист эжелекчилерге удур маадырлыы-биле тулушкан. Олар Украинаның, Молдавияның, Румыниянның, Венгрияның, Чехословакияның хоорайларын болгаш суурларын хостаарының киржикчилери болган.

(Уланчызы 2-ги арында).

"ШЫН" — болуушкуннар илередикчизи

2003 чылдың ийиги чартыында чагыдылга уламчылап турар

Өртектери эрги хевээр: 6 айда хууда чагыдыкчыларга – 240 рубль, ооң иштинде: 100 рубль – редакцияга, 140 рубль – почта эргелелинге чедирилге дээш баар. Пенсионерлерге чиигелделиг – 205 рубль.

Организацияларга – 317 рубль, ооң иштинде: 150 — редакцияга, 167 — почта эргелелинге чедирилге дээш.

Организациялар солунну почтадан кээп алырга — 281 рубль.

3 айлап чагыдар болза: хуу чагыдыкчыларга – 120 рубль. Пенсионерлерге — 103 рубль.

Организацияларга – 158 рубль 50 көпеек.

ЭКСПРЕСС чагыдылга-биле айның кайы-даа хүнүнден эгелеп солунну чагыдып ап болур.

КЫЗЫЛ ХООРАЙ — МАЙ 9-ТА

КИЖИ БҮРҮЗҮНГЕ ЫДЫКТЫГ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Совет Эвилелиниң маадырлары бистиң чаңгыс чер-чурттугларывыстың аттары бистиң шуптувуска билдингир дээрзин Дарга чугаалааш, оларның шуптузун адаан: Кечил-оол Тюлюш, Чүргүй-оол Хомушку, Михаил Бухтуев, Николай Макаренко, Леонид Ефимов, Александр Семирацкий, Василий Брагин, Николай Кабак, Василий Полищук, Алдар орденниң долу үш чергезиниң эдилекчизи Дмитрий Комарицин.

Дайын шөлдеринге маадырлыы-биле тулушкаш, дайын соонда тайбың үеде, ылаңгыя экономиканы, үрегдеткен хоорайларны, суурларны катап тургузарынга, Төрээн чурттуң оран камгалалын быжыглаарынга дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының үнелеп четпес күш-ажылчы үлүүн киргенин Чазак Даргазы чугаазынга демдеглээн.

Ооң соонда Ш.Д.Ооржак бодунуң чугаазынга сөөлгү чылдарда Россия Федерациязында болуп турар чаартылгаларга доктааган. Эрге-чагыргага В.В. Путин келгенден бээр чуртка өскерилгелер болганын айыткаш, чижектерин тодаргай көргүскен.

Бистиң чуртувус улуг политиктиг болуушкуннарның бүдүүзүнде туруп турарын чыылганнарга ол дыңнаткан. Бо чылдың декабрьда РФ-тиң Күрүне Думазының депутаттарының, 2004 чылда Россия Федерациязының Президентизиниң соңгулдалары болур. Тыва Республикага хамаарыштыр алырга келир чылын Тыванның Россияга эки турабиле каттышканының 60 чылының, Кызылдың үндезилеттинип тургустунганының 90 чылының байырлалдарын демдеглээр.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Улуг Хуралга Айыткалында 2003 чылда экономиканы, социал адырны хөгжүдерин айыткан. Ол ышкаш корумчурумну быжыглаарынче кол кичээнгейни угландырган. Бо бүгүнү боттандырарда чүнү кылырынга Чазак Даргазы доктааган.

Майның байырлалында Адачурттуң Улуг дайынының хоочуннарынга байырны Ш.Д.Ооржак чедиргеш, бүгү-ле чүүлдерге чедиишкиннерни күзээн.

ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының даргазы Д.К-Х.Ооржак, Хоойлужудулга палатазының даргазы В.М.Оюн, Сибирь федералдыг округунуң ТР-де кол инспектору В.И.Чернышов, Сталинград тулчуушкунунуң киржикчизи А.Ф.Тупицин, Кызыл хоорайның мэри Д.К.Донгак болгаш өскелер-даа митингиге байыр чедирип чүве чугаалаан. Аныяктарның мурнундан Чечек Хертек, Руслан Намчыл чүве чугаалааш, амгы болгаш келир үениң салгакчыларынга аас-кежиктиг амыдырал-чурттулганы чаалап берген дайынның киржикчилеринге сеткилиниң ханызындан өөрүп четтиргенин илереткеш, Тиилелге хүнү дээрге кижи бүрүзүнге ыдыктыг байырлал дээрзин айытканнар. Бо найыр чүс-чүс чылдар эртерге-даа уттундурбас, чүге дээрге аас-кежикти, өөрүшкүнү, хостуг амыдырал-чурттулганы кижилерге ол берген. Дайынның хоочуннарының чаагай херээн дөзээрин, улам көвүдедирин, уламчылаарын, орта төлептиг болурун олар аазааннар.

Байырлыг митинг доозулган соонда, тураскаалга дириг чечектерни ТР-ниң Чазааның, Улуг Хуралдың ийи палатазының удуртукчулары, Чазак кежигүннери, дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннары, шериг албанныглар салган.

Тиилелге хүнүнге тураскааткан шериг парады болуп эрткен. Ооң соонда школачыларның дайынчы ырлар болгаш чыскаал көрүлдези болган. Аңаа Кызылдың №14 школазы бирги черни алган.

Бо бүгү байырлал хемчеглеринге дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннары киришкөш, олар тускай белеткээн майгыннарга баргаш, солдаттың фронтуга чиир чемин чип, шайлааннар. Бо майгыннардан дайын чылдарының ырлары кайы ыраактан дыңналып турган.

Таан-оол ХЕРТЕК.

АРГАЛАРЫ ЧАРАШ-ТЫР

Май 8-те Совет Тыванның 5 чыл стадионунга долгандырыг езугаар 16 тергиин шыырак мөгелерниң хүрежи болган.

Ол хүрештиң эң онзагай үүлү — аңаа Моолдуң эң шыырак мөгелери: күчүтен-авырга Агбаансамдан Сухбат, аймак арзылаңнары Эрдэнэ Батбаатар, Юнээ Баттогтох оларның хүрешкени. Ылаңгыя күчүтен-авырга Агбаансамдан Сухбат бүгү Моолдуң национал Наадымынга ийи катап шүгген, эң тергиин мөге бооп турар. Олар-биле кады Тыванның эң дээре 13 мөгези хүрешкен. Моол долгандырыг хүрештиң эң онзагай үүлү — мөге кижиниң ыяап-ла шупту мөгелер-биле хүрежири. Бистиң чамдык тыва мөгелеривис күш-шыдал, дурт-сын талазы-биле моол мөгелерден ылгалбас, харын-даа чамдыктары олардан шыырак шинчилиг көстүп турзадаа, боттарының-на национал тыва хүрежинге ам-даа эди ханмаанын көргүскен. Бистиң чамдык шыырак деп санаар тыва мөгелеривистиң моол аалчы мөгелерге чиик чемиш болуп, анаа-ла хөме тавартып октадып аары дыка хомуданчыг чорду.

Ынчалза-даа тыва чоннуң чоргааралы, наадымнарга 12 катап шүгген, япон сумо хүрешке делегейниң ийи дакпыр чемпиону, өске-даа делегей чергелиг маргылдааларга тиилекчи бооп чораан тыва күчүтен Аяс Монгуш чоннуң идегелин база катап шынзыткан. **Шөлче хүрежирибиле моол күчүтен-авырга Агбаансамдан Сухбат биле тыва күчүтен Аяс Монгушту кыйгырыптарга, чаа-ла алгыржып-кышкыржып, хөглеп олурган көрүкчүлер безин ылым-чылым барган, сактырга-ла, бүгү Тыванның салым-чолун шиитпирлээр үе келген ышкаш болган. Шынап-ла, тыва эр соруктуң, күчү-шыдалдың езулуг шынарын көөр шиитпирлиг үе келген турган.** Бот дугайты чаңгыс шыырак мөгевис Аяс дээш, бүгү Тыва дээш аарып, ужа бээр чазып олурганымны чажырбас мен. Шынап-ла, чүгле меңээ эвес, көрүкчү бүрүзүнге ол минуталарда бүдүн Тыва чүгле Аяс бооп көстүп турган. Аңаа бистиң тергиин күчүтенивис чонунуң идегелин шынзыдып, моол авырга Агбаансамдан Сухбатты арыг октааш, ук хүрешке "УАЗ" маркалыг чиик машинабиле шаңнаткан. Ол ышкаш моол мөгелерге шыңгыы аштырыышкыннарны тыва чоннуң ынак мөгези Маадыр Монгуш (ийи моол мөгени арыг октаан), Начын Кунгаа олар таварыштырганнар. Ылаңгыя Начын Кунгаа моол аймак арзылаңы Батбаатарну бодунуң бүзүрелдиг аргазын ажыглап буттааш, арыг октаан. Ооң хүрежин аажок хайгаарап-ла олурган боор, моол авырга АгбаансамданСухбат Начын Кунгаа онаанга таваржып келирге, ону будунче киирбес дээш, дыка оваарымчалыг хүрешкен. Начын Кунгаа моол авырга мөгени элээн девидедип чоруй октаткан. Ынчангаш ук хүрешке бирги черни Аяс Монгуш, ийиги черни моол авырга Агбаансамдан Сухбат, үшкү черни моол аймак арзылаңы Эрдэнэ Батбаатар, дөртү черни Андрей Хертек, бешки черни Каң-Демир Куулар тус-тус ээлээн.

Маңаа демдеглексеп каар онзагай чүүл чүл дизе, моол мөгелерниң хүрежи онзагай чараш, бичии-даа артык шимчээшкин чок болган. Бистиң тыва мөгелерниң хөй кезии шоолуг арга билбес, колдуунда кара күш-биле хүрежир болган. Идегеп, шорула мөге болгай деп, манап орган мөгези аалчы мөгелерге чиик чиш болу бээрге, көрүкчү кижи безин чаржына бээр чорду. Чамдык тыва мөгелерниң мооң мурнунда хүрештерге шоолуг аргадаа ажыглаарын бодавас, күжүнге менээргенген азы туразы улуг чүве ышкаш орта камгаланмайн-даа хүрежирин бо-ла эскерер чордум. Ындыгларга бо хүреш езулуг-ла өөредиг болган боор. **Мөге кижи өске аалчы мөгелерге чиик чиш болуру ыянчыг болур деп чүвени олар билир ужурлуг.** Чамдык тыва мөгелер арга-мергежилин-даа сайзырадырын бодавас, "алдан дөрттүң чириин дуглап чорзумза, ол-ла" дээн хөөннүг, өзүлде чок, чараш эвес хүреш көргүзүп-ле чоруур боор-дур. Мөге кижи хүреш бүрүзүнде бодунга ыяап шүүр сорулганы салгаш, хүрежир болза эки-дир ийин. Күш-шыдалын, арга-мергежилин канчаар-даа сайзырадыр арга мөгелерде бар-дыр ийин. Бежен-алдан чылдарда хостуг хүрешке хүрежип чораан япон мөге Сасахара бодунуң үезинде кымга-даа октатпаан. Ол боду арган, шоолуг күш-шыдал чок мөге турган. Хүреш, маргылдаа санында ол ыяап чаа аргалар чогаадып алгаш келир турган болгаш, кандыг-даа улуг күштүг, делегейниң тергиин начыннарын безин чииги-биле октаар турган. Ынчангаш амга чедир безин хүреш арга-мергежил талазыбиле ынчангы Сасахарага деңнежир мөге делегейниң спорт төөгүзүнде тывылбайн турар. Бир эвес май 8-те хүрешке моол мөгелер киришпээн болза, ону көрбес-даа турган мен. Тыва мөгелерниң хөй кезииниң хүрежи солун эвес, чараш, чаа аргалар ажыглавас, чалгааранчыг болгай. Ынчангаш бистиң тыва мөгелеривис оода төрээн тыва хүрежиниң сайзыралынга үлүүн киирер дээш, чогаадыкчы езубиле ажылдаары, хүрежири дыка-ла күзенчиг-дир ийин. Оон башка чаңгыс эң шыырак мөгевис Аяс Монгушка безин төлептиг удурланыкчылар чогундан, ооң безин чамдыкта эъдин изидир хүрежип шыдавайн баарын чайынналчак тиилелгениң эртенинде, Тиилелге хүнү Май 9-та, болган хүреш херечилээн.

Борис ОНДАР.

Шүлген мөге Аяс Монгуштуң моол авырга Агбаансамдан Сухбат-биле хүрежип турары.

Моол авырга мөге Агбаансамдан Сухбатка белүк депутаттар байыр чедирип тур.

Хүреш үезинде.

«ШЫН» СОЛУННУҢ ШАҢНАЛЫ ДЭЭШ

КИЧЭЭНДИРИГ БОЛГАН

Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиилелгениң 58 чыл оюнга тураскааткан хүреш маргылдаазы Кызыл хоорайга май 9-та «Хүреш» аттыг стадионга болуп эрткен. Хүн-даа онзагай болган. Эртен бичии чаъстай каапкаш, дораан аязы берген. Стадионда бурт дээр довурак-даа чок. Стадионга көрүкчүлер долдур чыглып кээрге, республиканың шыырак дээн мөгелери хүрежир дээш чыскаалыптарга, «Шын» солуннуң кол редактору Артур Хертек ажыдыышкынга сөс ап чүве чугаалааш, улуг байырлал таварыштыр бүгү чыылган чонга, Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилеринге, спортчуларга Тиилелге хүнүн таварыштыр байыр чедирип, спортчу чедиишкиннерни күзээн.

Хүрештиң эгезинде ТР-ниң Күш-культура болгаш спорт талазы-биле күрүне комитединиң даргазы С.Ы. Ооржак Тиилелге хүнүн таварыштыр спортчуларга байыр чедиргеш, хостуг хүрешке РФ-тиң спорт мастери деп хүндүлүг аттың шынзылгазын болгаш хөрек демдээн бөлүк мөгелерге тывыскан. Олар кымнарыл дээрге, тыва хүрешке республиканың чаан мөгези, сумо хүрешке делегей чергелиг спорт мастери Аяс Монгуш, Каң-Демир Куулар, Эртине Даңзы-Белек, Ушпас Куулар, сумо хүрешке РФ-тиң спорт мастери деп хүндүлүг атты бистиң херээжен мөгевис Кара-Кат Монгуш биле Вячеслав Монгушка тывыскан.

Мөгелериң парад чыскаалы.

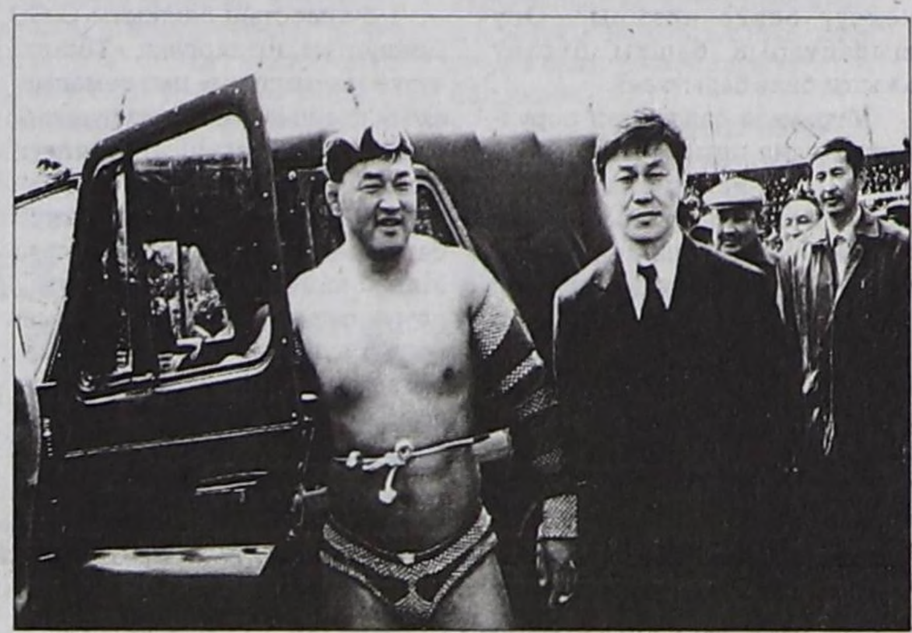

Кызылдың "Уранхай" садыг төвүнүң директору Шолбан Иргиттиң моолдуң авырга мөгези А.Сухбатка белекке берген машиназы.

Хүрежип үнүп келген мөгелерни көөрге, колдуунда шупту аныяктар, бистиң хоочун семис, чоон мөгелеривис бо удаада көзүлбейн бардылар. Олар ынак хүрежи, улуг спорт-биле байырлажып чорутканы-ла ол боор. Борта бир онзагай демдеглеп каар чүүл болза, сөөлгү чылдарда бистиң республикага кээп көрбээн, Моолдуң эң шыырак мөгелериниң хүреш маргылдаазынга киржип келгени аарыкчыларны хей-аът киирип турган. Бо чүүлүмнүң эгезинде моол мөгелерни номчукчуларга кысказы-биле таныштырып көрейн. Агбаан-самдан Сухбат, 1971 чылда төрүттүнген, хүрешке Моолдуң улуг Наадымының ийи дакпыр чемпиону, хостуг хүрешке делегей чергелиг спорт мастери, Азияның дөрт дакпыр чемпиону, сумо хүрешке делегейниң ийи дакпыр чемпиону, Моолдуң авырга мөгези, Шонхар школазының башкызы. Эрдэнэ Батбаатар Убса-Нур аймактың чемпиону, аймактың чаан мөгези. «Монгол газар» компанияның мөгези. Юнээ Баттогтох, дзюдо хүрешке Убса-Нур аймактың чемпиону, аймактың арзылаң мөгези, Тэс сумузунда «Арзылаң» школаның тренери. Моол мөгелериң дурт-сыны, эът-ханының чаражы онзагай-ла чорду.

Ыраажы кыстың мөгелерге аян тудуп турары.

Хүрештиң бирги салыында бистиң шыырак мөгелеривис Аяс Монгуш Өвүрнүң мөгези Айдыс Монгушту, чоокку чылдарда хүрешпейн турган, Тыванның бир дугаар начын мөгези деп аттың эдилекчизи Геннадий Монгуш Мөңгүн-Тайгадан келген Шолбан Алдын-оолду, Чимит Куулар Кызылдың төлээзи Вячеслав Хуурактыны октагылааш, дараазында ээлчегже кирдилер. Моол мөге Эрдэнэ Батбаатар бистиң эң шыырак аныяк мөгелеривистиң бирээзи Алик Комбуй-оол-биле элээн үр хүрежип чорааш, ийи хончузундан көдүргеш арыг октады. Юнээ Баттогтох, Тыванның шыырак мөгези Аяс Ондарны октап алды. Ынчаар-ла ийи аныяк, шыырак мөгелеривис маргылдаанның эгезинде-ле "чирлип" чоруй барды. Сухбат Нанчат Шолбанны арыг салды.

Хүрештиң ийиги ээлчээнде Андрей Хертек Өвүрнүң мөгези Сайын-Белек Туматты саадатпайн октап алды. Моол мөге Юнээ Баттогтох биле бистиң аныяк мөгелеривистиң эң шыырактарының бирээзи Алаш Монгуш хүрежи бээрге, көрүкчүлериң кичээнгейи ол ийи мөгеде барды. Б.Юнээ кончуг чараш арганы ажыглап, Алаш Монгушту октап алды. А.Сухбат-биле Өвүрнүң мөгези, республика Наадымында аныяк мөгелер аразынга республиканың ийи дакпыр чемпиону Ким Седен-оол таварышкан. Арга-дуржулгалыг А.Сухбат саадатпайн октап алды. Б.Эрдэнэ бистиң база бир шыырак мөгевис Кайгал-оол Донгакты октады.

Хүрештиң үшкү салыында бистиң хоочун мөгевис, кончуг чараш хүрештиг Өвүр кожууннуң төлээзи Чимит Куулар черле кончуг болгай, Убса-Нур аймактың арзылаң мөгези Юнээ Баттогтохту кончуг чараш арга-биле арыг октады. Аарыкчылар диңмиттиг адыш часкаашкыны-биле байыр чедирди. Республиканың шыырак мөгези Андрей Хертек биле моол мөге Эрдэнэ Батбаатар таваржы берди. Эрткен чылын «Шын» солуннуң шаңналынга Аяс Монгуш шүүлген, Андрей Хертек үжүүрлешкен болгай. Бо удаада Андрей Хертек арыг октадыпты. Хомуданчыг-ла болду. Ат-сывы үнүп келген аныяк мөгелеривис колдуу моол мөгелерге октадыпкан. «Аяс-ла канчаар ирги» деп бир мөге салыкчызы боданып кылаштап турду. Хоочун мөгевис Маадыр Монгуш, Мерген Монгуш-биле үрле хүрежип келди, сөөлүнде хоочун коктуг болгай, Маадыр удурланыкчызын октап алды.

Дөртку салыгда Моолдуң авырга мөгези А. Сухбат бистиң бир кол мөгевис Маадыр Монгушту чииги-биле октап алды. Маадыр Монгуш моолдар-биле хүрежип өөренген мөге болгай, бо удаада чер албайн барды, Каа-Хем кожууннуң мөгези Геннадий Монгуш моол мөге Б.Эрдэнэге октадыпты. Чимит Куулар Кызылдың мөгези Владимир Сендини октап алган.

(Уланчызы 8-ки арында).

Мөгелер девии.

ШКОЛА, БАШКЫЛАР

ШЕНЕЛДЕНИҢ ТҮҢНЕЛИ

2002-2003 өөредилге чылында Сукпак ортумак школазының тыва үш бир дугаар класстарынга 64 уруг өөренип кирген. Ол үш биргиклассчыларны Улус өөредилгезиниң алдарлыг ажылдакчызы, дээди категорияның башкызы Светлана Семеновна Дондуп, ТКУ-нуң доозукчузу, аныяк башкы Шончалай Оттуковна Ховалыг, Чинчи Седен-Дамбаевна Сат олар хүлээп алган. Олар башкы-методист Арыя Араптановна Алдын-оолдуң сүмези болгаш дорт удуртулгазы-биле шенелдени эгелээннер. Сентябрь, октябрь айларны 1-ги классчылар айы деп чарлаан. Ол ийи ай иштинде уруг бүрүзүнге номчуур, бижиир, санаарының аргаларын өөреткен турар — кончуг берге айтырыг. Ону шыдаптарын башкы бүрүзү ажылы-биле бадыткаан.

Мурнунда салдынган сорулганы чедип алыры-биле өөредилге, ада-иелер-биле ажыл, ургларның кадыкшылының база кудумчу шимчээшкининиң талазы-биле 5 кезектиг планны ажылдап кылган. Шенелденің хыналдазын 3 чадалыг кылдыр тургускан. Бирги, ийиги чаданы сентябрь, октябрь айларның төнчүзүнде, үшкү чада — түңнел хыналданы март айны сөөлзүредир деп шиитпирлээн.

Сентябрь төнчүзүнде хыналдада 1 в класстан 5 уруг номчуп чадай берген болган. Оларны узаткан хүн чурумунга халас чемгерип, бот кичээлин школага кылдырар бөлүкче киргеш, башкызы Шончалай Ховалыг өөрүнге чедир өөредип апкан. 1 г класстан чаңгыс оол чадай берген. Ооң кадыы кошкак, ынчалза-даа башкызы оолдуң бажыңынга чедип, өөреткен соонда түңнел эки болган.

Октябрь айда өөредилгеден аңгыда, кижизидилгеже улуг кичээнгейни салган. Культурлуг аажы-чаңның эгезин 1 класс башкызы хевирлээр болгай. Бо талазы-биле 15 эгеден тургустунган өөреникчиниң сагып чоруур чурум дүрүмүн удуртулга болдурган. Оон чамдык эгелерни көргүзерге мындыг: школага келири, кичээл үезинде корумчурум, эт-хөреңгини камнаары, улугларны хүндүлээри, чараш чемненири... дээш, оон-даа ыңай.

1 б класстың башкызы С.С. Дондуптуң эрттиргени «Тос-ла чүзүн малымайны» деп темалыг ажык класс шагына олурушкан башкылар болгаш ада-иелер кончуг эки деп үнелелди берген. Ургларның дыл-домаа чедингир, сайзыраңгай, үнү тода, өткүт. Малга хамаарышкан хөй ыры, шүлүк, сагылгаларны ургларның чараш чугаалаанын олурганнар магадааннар. Школа көдээ ажылагый угланыышкынныг төлээде ындыг болур ужурлуг-даа.

1 г класстың башкызы Чинчи Сат «Улустуң улуу угаанныг, бичиизи — чаптанчыг» деп темалыг ада-ие хуралын ургларбиле кады «Төгерик стол» хевирлиг эрттирген. Үлегер домактарга даянып алгаш, ада-иелер уруг-дарыын культурлуг аажы-чаңга кижизидериниң эгезин канчаар салып, хүн чурумунга өөредип турарының дугайында арга-дуржулгазын солушканы өөредиглиг болган.

Ада-иениң хар-назыны, эртеми, ажылы, арага-дарыга сундулуг бе, өг-бүледе каш кижи бары, орулгазы амыдыралга чедер-четпес бе дээш, оон-даа өске айтырыгга харыылыг бүрүткелдер башкы бүрүзүнде бар болгаш, өг-бүле бүрүзү-биле бот-тускайлаң кандыг ажылдар чорудуп турарын башкылар чугаалап турдулар.

Башкыларның сентябрь, октябрь айларда уйгу-чыдын чок ажылының түңнел хыналдазын марттың 19-та эрттирген. 64 өөреникчилерден 52 кижи бир минутада 25-тен 90-га чедир сөстерни номчуп турар. Тыва дылда бижээн диктантыга үгле 6 өөреникчи 3 демдекке бижээн, математикага 7 кижи 3 демдекке хыналда ажылды кылган. Артканнары шупту 4-5 демдектерге бижээн. Шенелденің түңнелин методиктиг каттыжыышкынның хуралынга чугаалашкан. Ооң түңнели эки болганынга өөрүвес арга чок. Ам 2003-2004 өөредилге чылында келир биргиклассчыларны хынап тургаш, лицей азы гимназия клазы ажыдар бодап тур бис. Директорувус Борбак-оол Иргекович техниктиг херекселдерни бээр боор деп идегеп турар бис, амдыызында музыкалыг төп берген.

Роза АЖЫ,
методиктиг каттыжыышкынның удуртукчузу.

ҮЖҮГЛЕЛ

Көдээ суурларның амыдыралынга школалар канчаар-даа аажок улуг рольду ойнап турар. Ылаңгыя амгы рынок үезинде башкылар чоннуң амыдыралынче онза кичээнгейни салып турар апарган.

Кызыл кожуунуң Көк-Тей фермазында база ындыг. Ында күрүне албан черлери чүгле Көк-Тей эге школазының 2-ги салбыры болгаш уруглар сады бооп турар. Бо чүүлдүң автору ук Көк-Тей "фермазының" культурамассалыг ажылының төвү болур ол эге школага организастап эрттиртинген «Үжүглел байырлалының» киржикчизи болуп чораан.

Эге класс башкызы Айлаңмаа Чаш-ооловна Тартык-оолдуң удуртканы биргиклассчыларның чалап алганы хүндүлүг аалчызы ССРЭ-ниң улустуң башкызы, РСФСР- ниң алдарлыг башкызы, Тыва Республиканың «Хүндүлелдиң Демдээ» орденниң эдилекчизи, Кызыл хоорайның хүндүлүг хамаатызы болгаш өскедаа хөй шаңналдарның эдилекчизи — Арыя Араптановна Алдын-оол. Хөйну көрген хоочун башкы хүндүлүг олутта саадапкан, байырлалдың кол ээлери бирги классчыларже чаптап көрүп олурган. Бир дугаарында Алдын-кыс деп бичии уруг «Үжүглелим» деп шүлүктү дыка тода номчуй каапты. Дуржулгалыг башкы Айлаңмаа Чаш-ооловна ооң соонда «Алфавит» хаанның өргээзинче биргиклассчыларны болгаш аалчыларны чалаан. Ук өргээде 36 үжүктер чурттап турар болган. Биргиклассчылар оларның-биле шагда-ла таныш, чеже ажык, ажык эвес, өк-биле адаар, өк-биле адавас, узун, кыска үннерниң барын билирлер болду. Айтырыг бүрүзүн ша-даа чедирбейн харыылап, удурдедир тывызыктажып, хөгжүм башкызы Киликов Чимит-оолович Кууларның үделгезибиле ырлажып мырыңай шаг болдулар.

Ынчап турда, «Үжүглел» (ооң ролюн үстүкү классчы оол ойнап турган) биргиклассчылар-биле байырлажыры-биле чедип келген. Биргиклассчыларга өөрүнчүг-даа, муңгаранчыг-даа болган.Сактырга, олар дүүн чаа-ла «Үжүглелдиң» бирги арнын ажыткан ышкаш.Ол-ла ышкажыл, хөй-даа эвес үеде олар шупту үжүктерни билир апарган. Муңгарал үр болбаан, ургларга «Тыва дыл», «Төрээн чогаал» моорлап келгеннер. Оларга катап-ла хөглүг апарган. Ургларга «Тыва дыл», «Төрээн чогаал» оларбиле четтинчипкеш, «Үжүглелди» долгандыр хөгжүм үделгезибиле танцылап, ону үдээннер.

Оюн сөөлзүреп чорда, чалаткан хүндүлүг аалчы, хоочун башкы Арыя Араптановна сөс алгаш, амгы үениң аас-кежиктиг чаштарынга «Үжүглел» байырлалынче чалааны дээш чүрээниң ханызындан өөрүп четтиргенин илереткен. «Өөрүп турарымның чылдагааны мындыг,ургларр. Силерниң бөгүн байырлажып турарыңар «Үжүглелди» бижээн автор мен боор мен. Ону кончуг эки өөренип ап, эртем-билигниң делгем далайынче эштип кирер чалгын-чаклалыг апарганыңарга дыка өөрүп тур мен. Башкылап келген бүгү чылдарымда силер ышкаш чаштарны 11 катап хү-

КЕЖЭЭ БОЛУП ӨСКЕН КИЖИ...

Кандыг-даа күрүнеиң сайзыралының үнер дөзү — күш-ажыл. Мөзү-бүдүштүң дазылы база-ла күш-ажылда. Шак бо чүүлдерни удуртулга болдургаш, Чадааананың № 6 профессионал училищезиниң удуртулгазы бо берге эргилдениң үезинде өөреникчилериниң, кадрларның ажыл-чорудулгазын чүгле өөредилгеже эвес, а күш-ажылче база углап турар. Сөөлгү чылдарда училищениң дузалал ажыл-агыйы бут кырында туруп келген дизе, частырыг болбас.

Эрткен 2002 чылда Арыг-Бажында дузалал ажыл-агый девискээринге 1 га черден 5 тонна картофельди, 800 кг капустаны 0,8 гага олурткаш, 2 тонна 585 кг дүжүттү алган, морковьту 148 кг ажаап алган. Ниитизи-биле ногаа дүжүдүнден тускай агар санче 68 муң 330 рубльди шилчиткен. Оон ыңай 3 тонна суланы, 15 тонна сигенни, 8 тонна саваңны ажаап алган.

Эрткен чылын ниитизи-биле 140 муң 800 рубльдиң орулгазын дузалал ажыл-агыйы берген. 950 кг эътти дужааткаш, агар санче 72 муң рубльди шилчиткен. Мыйыстыг бода, шээр малды эътче дужааргa-даа, ам-даа малывыс бажы өзүп турар. 14 баш инек, 1 аът, 225 шээр мал бар. 2002 чылда 48 хураганны, 52 анайны камгалап алган бис.

Малчынывыс «Искра» совхозтуң эң эки малчыны чораан Эресоол Эртинеевич Монгуш, дузалакчызы Чайка Иргитовна Монгуш, өөнүң ишти. Эрткен чылын олар 5 инекти саап чайлааш, 20 кг саржагны училищеге белеткеп берген.

Чайгы үеде Бажың-Алаакта училищениң сургуулдары чайгы күш-ажыл отрядынга ногаа аймаа суггарып, картофель "семиртип", сиген кезип чайлаар. Шөлээзиниң үезинде агрономия башкызы Щорс Севилбаевич Монгуш, трактор мастери Сергей Таан-оолович Куулар Арыг-Бажынга сургуулдары-биле чылдың-на ажылдап чайлаарлар. Өөредилге болгаш дузалал ажылагыйны Григорий Дугаржапович Хомушку багай эвес удуртуп турар. Малдың кыштаглаашкыны эки байдалга эрткен. Шээр малды 500, бода малды 40-50 чедир өстүрүп, бичии ферма тургузуп, хаван азыраар сорулганы салып алган ажылдап турар бис.

Оон ыңай училище акша ажылдап алырынче кол кичээнгейни салбышаан, өртектиг чолаачылар белеткелинден 8970 рубль, бухгалтерлер белеткелинден 65 муң 295 рубльди 2002 чылда киирип алган. Өөреникчилериниң бичежек столоваязы 1500 рубльди, колбаса цеги 3120 рубльди, өөредилге-бүдүрүлге мастерскаязы 4791 рубльди, училищениң столоваязының арендазындан 7850 рубльди, токпак-ыяш белеткеп кылгаш сатканындан 1700 рубльди киирген. Ниитизи-биле ол кирген акшаның түңү 113 муң 295 рубль болган. Дузалал ажыл-агый болгаш ачы-дуза чедирилгезинден 254 муң 095 рубль кирген. 2002 чылдың 4-кү кварталында Москва хөмүрге үгле 100 муң рубль берген, байдал нарын апар чыдар боорга, училищениң ажылдап алган фондузундан хөмүр-даш дээш 96 муң рубльди шилчидип алган бис, кышкы үеде кончуг херек суг насостарын, ыш үндүрер, сордурар электрилиг моторну база-ла акшаларывыс-биле садып ап шыдашкан бис. Хөмүр акшазын дедир эгидип алыр апаар. Түңнеп чугаалаарга, чүл дээрге кандыг-даа ажылды кылып тургаш, сургуулдар-биле кады училищеге акша курлавырын тургузуп алыры эң чугула.

Хензиг кара аныяндан
Кежээ болуп өскен кижи
Кезээ шагда чурттaлгaга
Кежик-чолдуг кижи болур.

Шак бо одуругларга үндезилеп, аныяк-өскенни күш-ажылга өөредип, кижизидер болза, амыдыралга частырыг турбас, чурттaлга бүдүнгүр болур ужурлуг.

Саар-оол МОНГУШ,
Чадааананың № 6 училищезиниң директору.

БЫЖЫГ КАДЫК

Эрзин ортумак школазы бо өөредилге чылындан эгелеп «Кадыкшыл школазы» деп шенелде-дуржулга шөлүнүң статузун камгалап алган, ооң удуртукчузу школа директорунуң оралакчызы, методист Раиса Ондаровна Баянова. Шенелде белеткел ажылдары 3-4 чыл бурунгаар эгелээн турган-даа болза, ону удуртур кадрлар солчуп келгенинден ажыл дарый экиживейн узамдыга берген. Ынчалзадаа бо удаада ол шенелде талазы-биле ажыл багай эвес организастаттынган деп болур. Школада эмчи Татьяна Сояновна Монгуш школачыларның кадыкшылын быжыглаар талазы-биле дыка хөй ажылдарны кылып келген. Шупту өөреникчилерге класстар аайы-биле эмчи шинчилгезин сөөлгү 4 чылдарда чылда ийи удаа эрттирип, карточкаларны кылган.

Россияда эртип турар диспансеризацияны Кызылдың болгаш кожуунуң специалист эмчилери-биле кады шупту өөреникчилерге эрттирген. Чылдан чылче кадыкшылы кошкак болгаш кадык уруглар ылгалып, кым кандыг аарыгбиле аарып турары безин билдине берген. Эң-не нептереңгей аарыглар: карак, диш, зоб, бүүрек, чүрек болгаш өске-даа аарыгларга школачыларның санын бөлүктеп үндүргеш, коридорга диаграммага көргүскен база аарыг ургларны кожуун эмчилери-биле кады эмнеп турар. Школа кожуун төвүнде болгаш, улуг эмчилериниң дузазы-биле республикадан, Москва болгаш өске-даа хоорайлардан тускай ажылдап келген янзы-бүрү эмчилериниң дузазын көрүп келдивис.

База бир чедип алган чедиишкинивис чүл дээрге — эрткен өөредилге чылында база бо чылын өөреникчилериниң грипптен аарыыры эвээжээни. Мурнунда чылдарда кыжын грипп аарыы аартап, көвүдеп, ыяап-ла карантиннээр турган. Аарыг эвээжеп турар чылдагааны болза, янзы-бүрү аарыглардан тарылгаларны школа эмчизи боду баштап алгаш, чаңгыс-даа өөреникчи арттырбайн кылып ап, база ада-иелерге болгаш өөреникчилерге валеологтуг өөредилгелерни

БОЛГАШ УРУГЛАР

БАЙЫРЛАЛЫ

лээп ап доостурган мен. Оларның араазында ам эртемден, башкы, эмчи дээш, кандыг-даа кижи бар. Ынчангаш өөреникчилеримге чоргаарланыр-дыр мен. Силер база амдан эгелээштиң эки кызымак өөренип, сөөлүнде барып эртемниг кижилер бооп, башкыңарның, Айлаңмаа Чашооловнаның, чоргаарланыр өөреникчилери болуруңарны күзээр-дир мен» — дээш, Арыя Араптановна оон-даа хөй чагыгларны чугаалап турду. Ол бүгүнү көргеш, бичиимде көргеним «Көдээ башкы» деп кинону сактып ордум. Ында көдээ черге тааржып чадап турза-даа, бергелерге торулбаан аныяк башкы Варвара Васильевна сөөлүнде барып, хөй өөреникчилеринге бүргеткен алдарлыг башкы апаарын көргүзүп турар. Ам бодап олурарымга, Арыя Араптановнаның салым-чолу кино маадыры Варвара Васильевнаныы-биле дыка-ла дөмей-дир. Сөөлүнде барып, Арыя Араптановнаның амыдыралынга үндезилеп тыва башкы дугайында кино-даа тырттырза ажырбас хире.

«Үжүглел» байырлалының соонда ук Көк-Тей "фермазының" эге школазының директору Оксана Маны-Караевна Чоодубиле школа амыдыралының дугайын чугаалажы кааптым. Ында 50 ажыг өреге бар. Колдуунда аныяк өг-бүлелер. Чыл санында 8-9 бичии чаштар төрүттүнүп немежип турар. Моон соңгаар бо эге школага өөреникчилер саны көвүдээриниң магадылалы бар. Амдыызында ук эге школада 35 өөреникчи бар. Өске ортумак болгаш улуг класс өөреникчилери Каа-Хем суурда Көк-Тей ортумак школазынче бо суурдан 3-4 км ырак черже кылаштап барып өөренип турар болду. Бичии эге класс өөреникчилериниң ынчаар харыы чок. Ынчангаш бо суурунда бичии школазында өөренип турарлары бо. Бо школага Кызыл кожууннуң өөредилге килдизиниң эргелекчизи Мария Афанасьевна Буурулдай болдунар арга-биле методиктиг дузаны чедирип турар.

Каа-Хем суму чагыргазындан элээн хайыы черде турар, ооң бичии салбыры болур Көк-Тей "фермазында" эге школа езулуг культура-массалыг ажылдарның төвү бооп турар. Эге класс башкылары Алимаа Чашооловна Куулар, Аясмаа Чаңооловна Чооду, Айлаңмаа Чашооловна Тартык-оол, директор Оксана Маны-Караевна Чооду, хөгжүм башкызы Киликов Чимит-оолович Куулар олар суур иштинге культура-массалыг ажылдарны база чорудуп турарлар. Өгбүле кижизидилгезиниң дугайында лекция, беседаларны доктаамал чорудуп, тематиктиг кежээлерни школага организастап турарлар. «Башкы кижи кажан-даа башкы бооп, бодунуң амыдыралы-биле безин өскелерге үлегер болур апаар» — деп, аныяк баннкы Алимаа Чашооловна чугаалап олурду. Шынап-ла, бо хүннерде Көк-Тейде корум-чурум эки, чон чаа езу-биле чурттаар дээш кызып турар. Ында Көк-Тей №2 эге школаның башкыларының үлүү эвээш эвес.

Алдынай СААЯ.

ШЫЛ ДЭЭШ

чорудуп турарында.

Сөөлгү чылдарда школаның ада-ие университединиң ажылы экижээн. Университетти школада дээди категорияның башкызы Александра Баткаровна Шойдук билдилиг удуртуп, сөөлгү үш чылдарда ада-иелер ортузунга кижиниң кадык болурунуң дугайында база педагогика, психология, экология дугайында чаа билиглерни берип турары эки Александра Баткаровна чүгле университетти эвес, школада ада-ие комитедин база удуртуп, класс бүрүзүнге кожууннуң организацияларын быжыглап кааны ада-ие биле школа аразында харылзааны быжыглаарының талазы-биле эки аргаларның бирээзи-ле болгай. Ада-иелер-биле, шынап-ла, быжыг харылзааны тудуп алган, хүннүңне өөреникчи бүрүзү-биле оларның аажы-чаңы, харназынының аайы-биле дылдажып, ургларның езулуг башкызы, чөленгиижи болуп чоруур башкылар бисте хөй. Оларга Нина Буяновна Уржук, Марианна Сагаачы, Чечена Свертовна Мажаа, Саяна Александровна Хорлуу, Ирина Александровна Дүпчүр, Байлак Дамдын-Сүрүновна Ооржак, Айлаана Борисовна Норбуну хамаарыштырып болур.

Школага сангигиена неделяларын эрттирип, класстарның база ниити школаның арыг-шеверин хынап, өөреникчилерни школа арыг-силиг нормага дүүштүр тудуп турар бе азы чок бе дээрзин хынап көрүп турар. База класстар аайы-биле кадыкшылды канчаар чедип алырының, ол ышкаш кижи болгаш бойдус дугайында, шаандан тура чоннуң кадыкшылын быжыглап чораан чаңчылдарының чижектерин ап, лекцияларны эрттирип, валеология эртеминиң кол үндезиннери-биле таныштырып, өөредип турар. Чылдан чылче эмнелге, школа коллективтери кады демниг ажылдап, башкыларның, өөреникчилериниң, эмчилериниң үш командазын тургузуп, кадыкшыл темазынга «КВН» эрттирери чаңчыл апар чыдар. Ургларның кадыкшылын быжыглаар айтырыг ада-ие, өг-бүле, харын-даа бүгү-ле албан организацияларның база хамааты бүрүзүнүң хүлээлгези болуп турар.

Мария СОТПА,
Эрзин школазының директору.

Хөндергей ортумак школазындан

ЧАҢГЫС ИЕНИҢ ТӨЛДЕРИ ДЕГ БИС

«Ээремниң дүвү ырак, эртемниң дөзү ырак» дижири-ле шын. Чөөн-Хемчиктиң онзагай школаларының бирээзи – Хөндергей ортумак школазы. Ол 1936 чылда тургустунган. Шаандан тура-ла, бистиң өгбелеривистиң өөренип чораан өргээзи салгалдан салгал дамчып чедип келген. Буянныг школавыс харын ам-даа сайзырап, хөгжүп олурар дээр болза, частырыг болбас.

Ол ортумак школада ам бо өөредилге чылында 26 башкы база 200 ажыг өөреникчилер өөренип турар. Школавыс директору — Анна Чамыяновна Ондар. Ол Хөндергей суурнуң база бир ховар кыстарының бирээзи. Анна Чамыяновна ажылынга бердинген, шиитпирлиг, шыңгыы кижи дээрзин суурувус чону билир. А өөредилге эргелекчизи Клара Алдын-ооловна Сат. Мен Клара Алдын-ооловнаны езулуг хоочун башкы деп санап турарым анаа эвес. Ол чурттакчы чоннуң амыдыралын база хөлчок эки билир.

Школавыстың хууда ногаа, картофель тарыыр шөлү база бар. Дүжүт ажаалдазының үези кээрге-ле, бүдүн школавыс чаңгыс иениң төлдери дег азы чаңгыс өг-бүле болуп алгаш, "демниг сааскан теве тудуп чиир" дээн ышкаш, дүжүдүвүстү ажаап алыр бис. Школавыс кожуун чергелиг маргылдааларга черле багай диртип көрбээни чонувустуң база школавыстың хей-аъдын көдүрүп турар. Неделя санында азы понедельникте шугум чыскаалын эрттирип турар база темалыг кежээлер хөйү-биле болуп турары биске өөрүнчүг. «Эки кылган ажыл элеп читпес алдар» дээни ышкаш, школавыстың музейинде өөреникчилерниң болгаш доозукчуларның кылган ажылдары мөңге тураскаал бооп шыгжаттынган.

Аңгы-аңгы секциялар, бөлгүмнерни үргүлчү эрттирип турар. Чижээ: күш-ажылга, спортка, шыдыраага, уран чүүлге болгаш чогаадыкчы ажылдарга хөйү-биле болуп турар. Чаа школавыс чанында эрги школавысты хүреш болгаш уран чүүл школазы кылдыр ажыдар деп турары биске улуг хөгжүлде.

Школа – кижиниң ийи дугаар бажыңы болгай. Кижи школа деп сөстү адапкаш-ла, өскен-төрээн уявыстың чараш, делгем, чылыг, чырык хуулгаазыннарын сактып кээр бис. Бисти дээш кара дерин төп, кижизидип, өөреткен башкыларывыска четтиргенимни илереттим. Ынчангаш школавыс ам-даа сайзыразын, хөгжүзүн деп йөрээдим.

Сайзана БҮРБҮ,
школаның 7-ги классчызы.

«ЧОГААЛДАРЫҢ — ӨСКЕН ЧУРТУҢ ӨЛЧЕЙ-КЕЖИИ»

Суурувустан хөй чогаалчы үнгенинге канчаар-даа аажок чоргаарланып чоруур бис. Бис маңаа Эргеп Санчыт-оолович Монгуштуң дугайында бижик-седивис. Школага бистиң бөлгүмнүң удуртукчузу, аныяк башкы Саида Октябрьевна Ондарның удуртулгазы-биле Эргеп Санчыт-ооловичиниң 80 харлаанынга болгаш ооң чырыткылыг адынга тураскааткан «Чогаалдарың — өскен чуртуң өлчей-кежии» деп эртем-практиктиг конференция болуп эрткен.

Ук конференцияга Э.С. Монгуштуң чогаадыкчы ажылижинге хамаарышкан янзы-бүрү темаларга илеткелдерни өөреникчилер номчааннар. Эң ылаңгыя ооң ук ызыгуурунуң дугайында 11 класстың өөреникчизи Чодураа Ховалыг солун илеткелди кылгаш, бирги черни алган. Ол илеткелден өөреникчилер Кенин-Лопсан Монгуш, Василий Монгуш, Эргеп Монгуш оларның адалары кады төрээн алышкылар деп чүвени улуг сонуургал-биле билип алганнар. Ийиги черге 7 класстың өөреникчизи Сайзана Бүрбүнүң чогаалчының «Бойдустуң шаажылалдары» деп чечен чугаазында кижи-биле долгандыр турар хүрээленниң сырый харылзаазы» деп илеткели солун болган. Үшкү черни 10 класстың өөреникчизи Алдынай Саттың Монгуш Эргептиң «Кескинди хлеб» деп чогаалында "Хөндергей суурнуң төөгүзү» деп илеткели алган. Оон аңгыда Айыраң Монгуштуң, Сережа Кууларның, Седип Ондарның, Агы Санааның, Чечек Долаан база Лена Саттың илеткелдерин жюри кежигүннери эки деп үнелээн.

Конференция адакталып турда, суурувус хоочуну П.Х. Кууларның чогаалчының дугайында солун сактыышкынын өөреникчилер, башкылар, чалаткан аалчылар сонуургап дыңнаан. Тиилекчилер Эргеп Санчыт-ооловичиниң номнарыбиле шаңнатканнар. Ук конференциядан ургларны чогаалчының дугайында хөйну билип алган.

Школаның «Аныяк корреспондент» бөлгүмүнүң киржикчилери.

Тожудан

БАШ УДУР БЕЛЕТКЕНГЕШ...

Тыванның база бир улуг чогаалчызы Ю.Ш. Кюнзегештиң төрүттүнген хүнүнден бээр 75 харлаанын школалар, кожууннуң культура килдизи, ном саңнары аңчылар аъттанып үеде, уран номчулга, чогаалчы дугайында дыңнадыглар, мөөрейлер, делгелге, шимелделерни белеткеп эрттирген.

Азас школазынга «Ю.Кюнзегеш – төрээн чериниң ыраажызы» деп конференцияны эрттирген. Аңаа баш удур белеткел кылдыр 11 класстарга ажык кичээлдер шактары болгулаан. 5-ки класска «Арбык оглу – алдарлыг шүлүкчү» деп 3 арынныг аас сеткүүлүн Светлана Чалзып, 7 «а» класска «Өгбем чадырынга киргеш, төөгүзүн дыңнадым» деп Екатерина Севек, бо-ла башкы 11-ги класска «Көк-Эл» деп атбиле класстан дашкаар номчулга кичээлдерин эрттиргени солун болган.

Хөй киржикчилиг аянныг номчулга мөөрейинге ниитизибиле доозукчу класс онзаланган. Наташа Бараан, Оюу Бараан, Наташа Нелизова, Меңги Севек, Меңги Бараан, Толя Саңмай-оол, Надя Бараан, Чодураа Бараан олар тиилекчилер болганнар.

«Чеди-Сүүр» деп темага конференция эрткен. Дыңнадыгларны Ю.Кюнзегештиң проза чогаалы болур «Улуг-Хемниң төрүттүнген черинде» деп чүүлүбиле эгелээн. Светлана Чалзып «Шүлүктерим ужуктары», Меңги Сереңмаа «Толбул», Меңги Бараан «Кайгамчыктыг оран» деп дыңнадыгларны кылган. Конференцияга ыры болу берген шүлүктерниң күүселдези база болган.

Татьяна КУШКАШ,
хоочун башкы.

ДЫКА-ЛА КЭЭРГЭЭР-ДИР МЕН

Мээң эң-не улуг ыдык күзелим мындыг: «Бүгү делегейге дайын деп чүве болбазын». Чүге дизе эртен эрте оттуп келгеш, телевизорну ажыдыптарга, аңаа «ында-мында дайын болган, ынча кижи өлген, ол хире кижи балыглаттырган» деп бо-ла медээлер көргүзүп, чугаалай бээр.

Черниң кырында чурттар бот-боттарынга удур тура халчып, утка чок дайылдажып туруп берген. Чечен Республикада дайын база төнместей берди. Аңаа киришкен чеже тыва солдат оолдар дайзынның кара холундан амы-тынындан чарылбады дээр.

Адыр-Кежиг чурттуг эжим Аянаның акызы Чечен дайынынга киришкеш, амызындан маадырлыы-биле чарылган. Аянаны көөрүмге, шеригден солдаттар кээрге, оларже көргеш бодунуң эргим ынак акызын сактып, карактарының чажы алачайгаар төктү бээр. Эжим шериг чорааш, дедир эглип келбейн барган акызын чоктап, сактып, кезээде ыглап чоруур апарган. Ол эжимниң карааның чажын төп, акызын чоктап чоруурун көргеш, дыка кээргээр-дир мен. Ынчангаш мээң улуг күзелим: «Чырык өртемчей кырынга дайын деп чүве турбазын!».

Өлүржүрүнүң орнунга эпнайыралдыг чурттаар болза эки. А өзү кара дайын эки-биле кажандаа төнмес.

Шончалай БАРААН.
Тоора-Хем суур.

СИЛЕРНИ ӨӨРЕДИЛГЕ ЧЕРИ ЧАЛАП ТУР

Чылдың бо-ла үезинде кандыг-даа аныяк-өскен, ылаңгыя школаны чаа доозуп турар оолдар, уруглар азы шеригден халажып келген аныяктар, келир үеде амыдыралынга таарымчалыг, акшалыг ажылдарга ажылдаары-биле эртем чедип алыр дээш, бодунуң шилип алган мергежилинге быжыг сорулганы салып алган турар үези. Ынчалзажок, чажыт эвес, амгы үеде дээди өөредилге черлеринче кижи болганы-ла бодунуң угааны-биле дужаагаш, кирип алыры ховар таварылга.

Амгы экономиктиг кризис үезинде кижи бүрүзү бодунга бир-ле ажыктыг орукту изеп, акша-шалыңын федералдыг бюджеттен алыр организацияларга тааржыр мергежилди шилип алырын бодаар. Бо хүннерде бистиң республикада ындыг организацияларның бирээзинге – Тыванын каайлы чери хамааржыр. Бистиң чуртувуста каайлы органнарының талазы-биле кадрлар белеткээр Россияның каайлы академиязы деп чаңгыс-ла дээди өөредилге чери бар. Ол — Ростовтуң Донда, Санкт-Петербургта болгаш Владивосток хоорайларда үш филиалдарлыг. Тыванын каайлы чери Сибирьниң каайлы эргелелинге хамааржыр болганда, бистиң каайлы чериниң мурнундан өөредип чоруткан абитуриентилер РКА-ның Владивостокта филиалынга өөренип болур. Академияже болгаш ооң филиалдарынче дужаап турар абитуриентилер чогуур документилерден аңгыда, каайлы органының шилилге комиссиязының мурнундан чоруткан тускай бижиктиг болур. Ындыг шилилге комиссиязын бистиң республиканың каайлы албанында кадрлар килдизиниң начальниги Н.К.Сат удуртуп турар.

Россияның каайлы академиязы – каайлы херектери, бүдүрүлгеге (каайлыга) экономика болгаш эргелел, юриспруденция деп мергежилдер талазы-биле эртем чедип алырының тускай күрүнениң өөредилге чери болур. Каайлы органы күш структураларынга хамааржыр болганда, ынаар кирери өске өөредилге черлеринден бичии ылгалдыг. Тодаргайлааргa, 17 хар четкен назылыг болгаш ортумак база ортумак тускай эртемниг күш-дамыр талазы-биле чедишкен, кадык-шыырак аныяктарны хүлээп алыр. Ынчангаш Тыванын каайлы чери бодунуң шугумуби-ле бүгү-ле хемчеглерни ап, чылдың-на ук өөредилге черинче дужаап кирер күзелдиг кандидаттарның чыылдазын кылып турар.

Россияның каайлы академиязының Владивостокта филиалы хоорайның төвүнде турар болгаш ырак черлерден өөренип келген дыңнакчыларны ниити чурттала бажыңынга тургузар. Өөренип киргеннер күрүне стипендиязын алыр. Академияның хүндүскү салбырының доозукчуларын өөредилгезин дооскан соонда, боттарының керээ чарган черлеринче 3 чыл иштинде ажылдаары-биле чорудар. РФ-тиң Күрүнениң каайлы комитеди ажылдап чеде берген доозукчуларга мергежилиниң аайы-биле тускай эргехүлээлгелерни бээрин магадылап турар.

Амгы үеде РКА-ның бүгү филиалдарының хүндүскү салбырында бистиң республикадан 2 кижи чедиишкинниг өөренип турар. Ынчангаш бо чылын ынаар өөренир күзелдиг абитуриентилер бар болза, Тыванын каайлы чериниң кадрлар килдизинге келгеш, сонуургаан айтырыгларын билип ап болур.

Наталья МОНГУШ.
Тыва каайлының парлалга секретары.

ЫДЫКТЫГ КҮЗЕЛ-СОРУК

Тыва эки турачы танкистерниң чорутканындан бээр 60 чылынга

(Төнчүзү. Эгези №52 "Шында").

Март 10-да Умань хоорай, Кристиновка демир-орук белдири дайзынның холундан шуут хосталган. Чогум-на ол тулчуушкунга эрес-дидим чоруу дээш бистиң эживис Хомушку Чүргүй-оолга Совет Эвилелиниң Маадыры атты тывысканы бистерни хей-аът киирген. Дайзын-биле улам дидим сегиржип ап турар апарган бис.

Бистиң шериг кезектери ынчан, март 11-де, 30 ажыг километр хире улам бурунгаарлап, мурнуу Буг хемниң солагай талазында Джулко, Гайворон дээр суурларны шуут-ла штурмбиле кончуг дүрген хостапкан. Украинаның 1-ги фронтузу Львов, Ровно, Дубно хоорайларны таварты Украинаның соңгу областарын хоставышаан, Соңгу Буг хемни таварты, күрүне кызыгаарынче үне бээр сорулга-биле шавар халдаашкынны чоруткан. Бистиң кезектеривис дараазында Молдавияның соңгу талазынга дайылдашкаш, Днестр хемниң оң талазынга Могилев, Подольск хоорайларны, солагай талазынга демир-орук шугумун дургаар Кировоград, Ямпольд областарны, ооң иштинде дыка хей чурттакчылыг суурларны хосташкаш, ооң соонда Кишиневтуң мурнуу чүгүнче эггеш, март 13-14 хүннеринде күрүне кызыгаарын аңгылап турар Прут хемни кадыг-берге тулчуушкуннар-биле эрткеш, Румыния кызыгаарынче кирген.

Частың чаъс-чаашкынныг, өл-шык, малгаш-баларлыг берге үезинде муң ажыг километр орукту эртип чорааш, күштүг дайзын-биле чаныш-сыныш чок демиселди ам сактып келгеш, Совет Армияның күжүн кижи кайгаар. Кайы-даа таладан өрттенген-хуюкталган хоорай, суурлар, үрелген машина-техника, өлген, балыгланган кижилерни чугаалап канчаар ону!

Улуг-Хемниң Эйлиг-Хем чурттуг механик-башкарыкчы Түлүш Уйнук-оол Молдавияга өлүрткен. Эштеривисти оода хөөржүдүп каар дээш, ол чоок-кавызындан кижи чаңгыс сөөк безин тывар хире эвес боорга, чүгле чевег демдээ кылгаш, эштеривистиң ат-фамилияларын бижип каан бис. База ол ышкаш Идам Кыргыс, Биче-оол Байкара олар июнь айда Румынияга эрес-дидим тулчуп тургаш, өлүрткеннер. Оларны өрттенип турган танкыларының дугаарларындан танаан бис. База чүгле орнусоргаан хөөржүдер ужурга таварышкан бис.

1944 чылдың август 20-де Румынияның улуг, чараш хоорайы Яссы дээш тулчуушкунга киржип тургаш, аар балыглаткаш, сес ай иштинде госпитальга чыткаш, сегип үнген мен. Мээң дайынчы эштерим Хомушку Чүргүй-оол, Ондар Дыртык, Түлүш Кызыл-оол, Түлүш Шойдун, Оюн Бортуй-оол, Түлүш Конгар, Ховалыг Сайын-оол олар Румыния, Болгария, Венгрия, Чехословакияны бүрүн хосташканнар чораан..."

Түлүш Нурзат кезек када эки турачы тыва танкистерден чааскаан артып, өөрүнден бичии хей чурттап чорду ийин. Чааскаан арткаш, ол элээн үр чурттаар боор деп идегээн мен. Чок, ындыг эвес болган. Удаваанда ол база-ла, танкист эш-өөрү ышкаш, өске делегейже аъттаныпкан. Халапка таварышкан корабльдиң капитаны оон эң сөөлүнде дүжер, каар деп чаңчыл бар. Ол ышкаш Түлүш Нурзат төрээн тыва черин танкист эш-өөрүнүң сөөлүнден каггаш барган. Чырык чер кырында амыдыралдың аар-берге, шаптараазыннарын, доктарларын дайынчы эш-өөрүнден артыкка, хейну чүктээни ол-дур ийин.

БИЧЕ-ООЛДУҢ ЧАГААЗЫ

Ачам херектиг саазыннар шыгжаар чуга алгы хаптыг чораан. "Кызыл-дустай" бергенде, эрги аптара дүвүнде ооң ол "архивин" душ бооп тып алган мен. Янзы-бүрү саазыннар аразындан эрги чагаа хавын эскерип кааш, оон адрезин сонуургап номчудум.

ТУРАНЧЕ

Орденниг Бии-Хем кожууну. Өөк сумузу, №6 арбан. Маспык-оолга, СССР. Полевая почта 32034 Бай-Кара Биче-оол".

Дайындан ээп келбээн акымның сөөлгү чагаазы ол болган. Ону латин үжүктер-биле бижээн боорга, ынчан таптыг номчуп чадааш, бодумнуң "алгы хавымга" (папкамга) шыгжап каан мен. Каш чыл бурунгаар ук чагааны номчааш, акымның амыдыралы, ажыл-херээ, чурттап өскен чери-биле холбашкан чамдык чүүлдерни тодаргай сактып келген мен. 1943 чылдың май 20-де фронтуже тыва эки турачы танкистерниң бөлүү аъттаныпкан. Олар — он бир кижи. "Тыва танкистер" деп фото-чурукта бистиң акывыс Бай-Кара Биче-оол мурнуку одуругда олурар үш кижиниң ортузунда.

Баштайгы эки турачыларны найысылал Кызылдан байырлалдыг, бедик көдүрлүүшкүннүг байдалга үдээн.

"Мээң адам-ием, төрел-дөргүлдерим мени Туранда манап турлар боор. Оларже чагаа чоруткан кижи мен" деп, Биче-оол эш-өөрүнге Сесерлиг артын ажып олургаш, бүзүрелдиг чугаалап чораан. Кежээликтей, хүн чүгүүрүнде кире бергенде, эки турачыларның машиналары Туранга доктааган. Аңаа оларны үдеп келген арат-чон Куй-Баар дааның эдээнге эндерик. Биче-оол машинадан дүвү-далаш дүже халааш, чыылган хей чонну эргий маңнаан. Ада-иези-даа, төрел-дөргүлү-даа келбээн болган.

Муңгаргай хөөннүг машинаже дедир кылаштап олурда, хенертен: "Биче-оол, доктаай каавыт, дуңмам" дээн үн дыңналган. Хая көрнүп кээрге, ачазының кады төрээн угбазының ында ажылдап турар оглу Айыжы болган. Ооң-биле сеткил хандыр хөөрежип турда, "Эки турачылар, машинаже!" дээн команда дыңналган.

"Ачам дыңнаваан хире-дир, оон башка Челер-Боразы чок эвес, дүн-хүн дивейн, тутсуп кирип кээр-дир ийин ол" дээш, Айыжының холун дыңзыг туткаш, ооң арнынче көрүп тура: "Ачам, авамга, акыларымга, угбаларымга база дуңмаларымга мээң изиг байырым чедирер сен, акый" дээш машина кырынче хартыга дег кашпагай үне халаан...

Чай эртип чорда, Турандан аалывыска Айыжы чорааш барган. Оон чугаалааны-биле алырга, Биче-оол аңаа ийи катап чагаа бижээн, олар-биле кады чаңгыс чагаа хавынга ада-иезинге чоруткан ооң хей эвес сөстүг чагаалары база бар болган. Тыва танкистер ынчан фронтуже кирбээн, Горький хоорайга сургуулдап турган.

Хар чагбаан-даа болза, хыраа эртенниң-не черниң кырын буурул ак кылдыр шып, ыяштарның алдын-сарыг бүрүлери черже сылырткайнып төктүп турган үе. Бир-ле катап ачамны суму чери хереглээн деп сөс келген. Челер-Боразын эзертеп мунгаш, ол ынаар хапкан. Удаваанда ачавыс кел-ле ол алгыра-дыр: "Биче-оол оглувустан чагаа келген!" Бистер шуптувус ачавыста-ла бардывыс.

"Оолдарым, кожаларывысче маңнажыңар, ССРЭ-де фронтучу акыңарның чагаазын дыңнаазыннар!" Бистер, үш бичии оолчугаштар, кожаларже казыргаландыр эстедип-ле кагдывыс.

Дөрт класс дооскаш, ада-иезиниң ажыл-агыйынга дузалажып артып калган Эник-оол акым чагааның хавын кончуг оваарымчалыг ажыткаш, дөрт сый туткан чагааны уштуп часкаш, номчуп эгелээн.

ҮШКҮ ЧАГАА

"Горький хоорайда силерниң оглуңар Бай-Кара Биче-оолдан.

Эргим ада-ием, акыларым, угбаларым, дуңмаларым болгаш таныш эш-өөрүм — силер бүгүдеге канчаар-даа аажок ынакшылдыг болгаш революстуг изиг байырымны бодумнуң чүрээмниң ханызындан чедирип олур мен.

Силер бүгүде төрээн черивисте амыр-менди тур силер бе? Тыванын 22 чыл оюн кайы хире өөрүшкүлүг, хөглеп эрттирдинер? Бо черге келгеш, мээң чоруткан ийи чагаамны алдыңар бе? (Ол чагааларны Туранда Айыжыга бижээн чагааларымның иштинде суккан мен).

Горький хоорайда амыр-менди чурттап, өөренип тур мен. Ийиүш ай өөренгеш, совет кан танкыны мунупкаш, немец эжелекчилерни чылча шаварынга ТАР-ның Чазааның, Тыванын арат чонунуң өмүнээзинден кезээде белен мен".

Бистиң өг-бүлевистиң кежигүннери, кайгамчык дүрген чыглып келген кожаларывыс чаңгыс-даа сөс эрттирбезин кызып, улуг безин тынмайн, Эник-оолдуң аксынче кайгап алган дыңнап олурганнар.

"Мен ам он айның бирээде фронтуже хап орар мындыг мен. Тос айның онда чоруур турган улус бис, программаны ам каш хонук узадып кагды".

"А хупуразын, шагда-ла, дайылдажып кирипкен кижи-дир оң" дээш, ачам даңза-хавында барган. Авамны көөрүмге, тонунуң чеңи-биле карааның чажын улай-улай чодуп-ла олур.

"Ам каш хонук арткан. Чагаа чорудар болзуңарза, мээң чоруй барган черимге кээр апаар. Бо черге чагаа бир ай бооп келир чер-дир. Революстуг байыр-биле силерниң Бай-Кара Биче-оол" деп, ол чагаада бижээн.

Фронтуже чоруурда база катап чагаа бижиирин Биче-оол аазаан. Ынчалза-даа оон ол-ла хевээр чүү-даа келбээн. Ол боду, дүннүң дүмбей караңгызынче шымны берген ышкаш, кезээ меңгеде чиде берген. Чүгле ооң сөөлгү чагаазы чоок кижилеринге тураскаал бооп арткан.

Кара-оол МАСПЫК-ООЛ.

АЙЫЫЛ УЛУГ

Өкпеге дегдириишкиннин чаа хевиринден аараан кижилерниң саны хүн келген дудум-на көвүдеп турар.

Ол аарыг бо хүннерде Индия болгаш Колумбияже нептереп эгелээн. Моолда оон аараан кижилерниң саны база-ла көвүдеп турар. Кыдат биле Моол аразында кызыгаар хагдынган. ТР-ниң Чазаа та чүге чүве тыва-моол кызыгаарны хаарының дугайында айтырыгны шиитпирлээринче далашпайн турар. Моол таладан даштыкы хамаатылар хейү-биле кирип турар. Оларбиле кады өкпеге дегдириишкиннин чаа хевири Тываже кирип кээриниң айыылы улуг бооп турар.

Борис ОНДАР.

КИЧЭЭНДИРИГ БОЛГАН

(Төнчүзү. Эгези 3-кү арында).

Бо чылгы «Шын» солуннуң шаңналы дээш хүреш маргылдаазынга деткикчилер кайы-даа чылдыындан хөй болган. Хоочун спортчу, тыва хүреш дээш сагыжы аарып чоруур, хүрештиң онзагай салым-чаяанныг тайылбырлакчызы Владимир Бичеоолдуң «Деткикчилер көвүдеп-ле турзун, спорт сайзырап-ла турзун» деп органы таварылга эвес. Кызыл хоорайда «Уранхай» садыг бажыңының директору Шолбан Советович Иргит, Моолдуң авырга мөгези Агбаансамдан Сухбатка белек кылдыр чаа «УАЗ» чиик машинаны берген. А.Сухбат чаа машиназы-биле стадионну бир долгандыр чорааш келгеш мынчаар чугаалады:

— Эргим тыва чонум! Тиилелгениң хүнү-биле силерге, моол чоннуң мурнундан байыр чедирип тур мен. Делегейде моол, тыва чоннуң дөзү чаңгыс. Тыва хүрешти сайзырадырынга үлүүмнү киирер мен. Бисти чалааныңар дээш өөрүп четтирдивис, мындыг бедик деңнелге уткуп хүлээп алганыңарны моол чонга чугаалап чедер мен.

Сөөлүнде дөрт мөге арткан. Аяс Монгуш биле Эрдэнэ Батбаатар, Агбаансамдан Сухбат биле Чимит Куулар хүрежи берди. Аарыкчылар дүвүреп-ле орган. Моол мөгелер оожум, кончуг бодамчалыг хүрежип, удурланыкчыларын чараш арга-биле арыг октап турганын көрген-не болгай бис. Дүүнгү долгандырыг хүреш маргылдаазындан улуг түңнел үндүрген хевирлиг мөгелер болду. Чимит Куулар моол мөгелер-биле хүрежип чораан болгаш дүрген хөделип, ийи, үш-даа арганы ажыглаарын бодады, ынчалза-даа дурт-сын талазы-биле узун, алыс боду шыырак болгаш А. Сухбат чер алыспайн октап алды. Чаңгыс ынаныш Аяста арткан. «Аяс чеже шүглүр чүвел» деп хомудап чоруур кижилер база бар болгай. «Ам Аяс канчаар ирги» деп бүгү аарыкчыларның бодалы Аяста барган. Удаваанда чаңгыс «даянгыыжывыс» Аяс Эрдэнэге октадыпты. Хоочун чарлакчы Владимир Биче-оол аарыкчыларны, Аясты-даа оожургадыр хевирлиг «Ам канчаар сен, Аяс» деп шаг чок чарлап кагды. Хүреш, хүреш-ле болгай, бир октаар, бир октадыр сен. Ынчангаш чоннуң хүн чаңгыс эвес, ийис дээри-ле шын.

«Шын» солуннуң шаңналы дээш чаңчыл болган маргылдааның чемпиону ат дээш Моолдуң ийи начыннары Агбаансамдан Сухбат биле Эрдэнэ Батбаатар хүрежири-биле девип үнүп келди. Саадаваанда А. Сухбат удурланыкчызын октап алгаш, шүглүп үндү. Борта база бир демдеглеп каар солун чүүл, «Шын» солуннуң чаңчыл езугаар 41 чыл иштинде эрттирип келген хүреш маргылдаазынга, бир дугаар моол мөгениң шүүлгени болур.

"Шын" солуннуң шаңналы дээш хүрешке шүүлген, моолдуң авырга мөгези Агбаансамдан Сухбат.

3,4 дугаар черлерни Аяс Монгуш биле Чимит Куулар алган. 5,6, 7 дугаар черлерни Владимир Сенди, Маадыр, Геннадий Монгуштар алган.

Маргылдааның төнчүзүнде, ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак сөс алгаш:

—РФ-тиң Президентизиниң Сибирь федералдыг округта бүрүн эргелиг төлээзи Драчевскийниң Тиилелге хүнүн таварыштыр тыва чонга чедирген байырын силерге дамчыдайн. Бо хүреш маргылдаазы бистиң мөгелеривиске өөредиг, кичээндириг болган. Аяска дүүнгү тиилелгези дээш байыр чедирбээн кижи мен, бөгүн байыр чедирип тур мен. Моол мөгелерден өөренип ап болур чүүлдер хөй-дүр. Дыка чараш аргаларны ажыглап турар. Муңгарап болбас, тренерлер эки ажылдаар апаар-дыр. Эртен бистиң тиилелгевис деп чүвеге бүзүрелдиг болуңар.

Шаңналдар талазы-биле кайы-даа чылдыындан онзагай болган. Шүүлген мөгениң шаңналының ниити түңү 30 муң рубль чедип турар, эң адаккы шаңнал 10 муң рубльден өрү. Шаңналдарда чүү чок дээр боор, музыкалыг төп, соодукчу, компьютер, телевизор, ооң кырынга акша шаңналдары дээш. Ол дээш бистиң деткикчилеривис Кызыл хоорайның чагыргa даргазы Дмитрий Донгакка, Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик, Өвүр, Улуг-Хем, Кызыл, Тес-Хем кожуун чагыргаларының даргаларынга, республиканың одаар чүүл конторазының директору А.Д. Ооржакка, Күрдуманың депутады Ч.Ч.-Д. Ондарга болгаш өске-даа коллективтерге өөрүп четтиргенивисти илереттивис.

Бо хүреш маргылдаазындан түңнел үндүрер үе келген. Моол мөгелерниң хүрежириниң чаражын көрүңер даан. Бистиң шыырак дээн аныяк мөгелеривис колдуу шупту моол мөгелерге үр болбайн октаттырып турдулар. Чаңгыс Аяс-ла тыва хүрештиң адын көдүрүп чор. Аяска адаргаар эвес, чоргаарланыр ужурлуг бис. Мен база Аяска «Муңгарава, тиилелге мурнунда» деп йөрээл салып ор мен. Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржактың өөредиг, кичээндириг болган деп чугаазында ханы утка бар. Моон соңгаар тыва хүрешти сайзырадыр, нептередир талазы-биле бисти кичээндирип турар апарган. Амдыгааштан эгелээш, тыва хүреш тренерлери боттуг хемчеглерни алыры чугула апарган.

Сергей ХЕРТЕК.

Хүреш үезинде.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ!

Ынак ававыс **Сеңмит Бурушкаковна ШӨМБҮЛДҮҢ** төрүттүнген хүнү-биле!

Ававыс он ийи ажы-төлдүң авыралдыг авазы. Ол Мөңгүн-Тайга кожуунну "Малчын" колхозтуң ажылчыны, амыдыралхандырылга комбинадынга даараныкчылап, кызымак күш-ажылы дээш шаңнал-макталдыг ажылдап келген.

Ооң ам бар 5 кыстары, 3 оглу Мөңгүн-Тайгада, Кызылда кижи эмчизи, башкы, садыгжы, тренер, тудугжу, метеоролог, чазаныкчы, суд ажылдакчызы бооп ажылдап, төрээн Тывазының хөгжүлдезинге төлептиг үлүг-хуузун киирип чоруурлар. Бистиң ававыс 55 чаштарның эң ынак кырган-авазы. Ававыска ам-даа узун назынны, кадыкшылды, аас-кежикти күзедивис.

Чоннуг, өөрлүг, кадык-шыырак,
Чолдуг чурттап чоруурувус —
Амыдырал чаяап берген
Ававыс сээ мөгейдивис.

Ургларындан.

Ыры-хөгжүм

"НА-НА" КЕЛБЭЭН-ДААА БОЛ...

Май 11-де Совет Тываның 5 чылы аттыг стадионга "Улуг хоорайның оттары» («Огни большого города») деп ыры-хөгжүм байырлалы болуп эрткен. Аңаа Тываның атсураглыг ыраажылары: ТР-ниң алдарлыг артизи Надежда Шойгу, Владимир Копуш, Айсуу Монгуш, Октябрь Саая олардан аңгыда, аалчылар – ыраажы, киноактер Абдымалик Шерматов (Кыргызстан), Герман Танбаев (Хакасия) олар киришкен. Оон аңгыда «Стартинейджэр» республика мөөрейиниң тиилекчилери танцы бөлүктери боттарының уран талантызын бараалгаткан.

200 рубль өртектиг бо концерттиң кол аалчылары болур турган «НА-НА» бөлүү кээп шыдавайн барган. Ооң чылдагаанын бо улуг хемчээлдиг проектиниң кол организакчызы, культура ажылдакчыларының профэвилелдериниң рескомунуң даргазы Галина Сюрюн мынчаар тайылбырлаан:

— Шилчиткен акшавысты артистер үезинде ап шыдавайн барганындан олар май 18-те Тывага келирин бөлүктүң удуртукчузу Бари Каримович Алибасов дыңнаткан. Ынчангаш көрүкчүлер ол-ла билеттерибиле май 18-те «НА-НА» бөлүүнүң концертин көөр эргелиг».

Ол-ла кежээ концерт-биле чергелештир лотерея ойнадыышкыны болган.Эң кол ойнап алыышкын (автомашина) Кызылдан 11 классчы Айдыс Хомушкуга таварышкан. Хараалаан, машина садып алырынга 30 муң рубль четпейн барганындан автомашина саттынмаан болган. Ынчалзадаа акшаны чедир тыпкаш, автомашинаны ыяап-ла садып бээрин организакчылар аазаан. Ойнап алыышкыннардан өске солун чүү призтер бар болганыл? ТР-ниң Хоойлужудулга палатазының депутады Владимир Соянович Орус-оолдуң бергени аътты Кызылдың ийи дугаар школазының өөреникчизи Алдынай Манмаш ойнап алган. Оон аңгыда хойну бир кижи, телевизорну Ая Куулар, доозун сордурукчузун Салбак Ак-оол, видеоплеерни Буян Ланзы, газ плитазын Айдыс Сарыг олар ойнап алган.Чурук тырттырар аппараттар, телефон, кресло дээш, өске-даа – шупту 17 призтерни ол кежээ кызылчылар ойнап алыр аргалыг болган.

Хаттыг, соок турза-даа, улуг хемчээлдиг байырлал багай эвес эрткен деп болур, ынчалзадаа кол аалчылар болгаш кол шаңнал чок болганы хомуданчыг болбас аргажок. Организакчылар баш удур бүгү ажылдарын чедир кылып албаанын, далаш чорук кылганын бо чүүлдер бадыткап турар ышкажыл.Москвадан кээр аалчылар-биле дугуржулга, санажылганы баш бурунгаар кылыры чугула дээрзин тайылбырлаан херээ чок. Көрүкчүлеривистиң бүзүрели оон дорт хамааржыр дээрзин уттуп болбас.

Светлана БАЛЧЫР,
«Шынның» корр.

КҮСКҮ ҮЕЖЕ СОҢГААРЛАТКАН

Каа-Хем кожуунну Бүрен-Хем ортумак школазының май 17-де демдеглээр 60 чыл байырлалын күскү үеже соңгаарлатканын дыңнадып тур.

Оргкомитет.

ДУЗА КАДАРЫ-БИЛЕ

2003 чылдың апрель 29-тан 30-че дүнезинде Сүт-Хөл кожуунну Хөр-Тайга сумузунга улуг хаттың уржуундан өрт халавындан 7 бажың долузу-биле өрттенген болгаш өске-даа когаралдар бар болган.

Когаралга таварышкан чонувуска дуза кадары-биле

«Чону — чоорган, хөйү — хөйлең»

деп **ачы-буян марафонунче** чаңгыс чер-чурттугларывысты, дөргүл-төрелдерни, бүгү-ле эриг баарлыг кижилеривисти, албан черлериниң, организацияларның удуртукчуларын чалап тур бис.

Болур чери: Суг-Аксы суур, Кошкар-оол Ондар аттыг стадион, үези: майның 16-да, 11 шакта.

ОРГКОМИТЕТ.

ХУУДА ЧАРЛАЛ

Шериг, казак эзерлерни, хомут кулаан, кара булгаарны, хромну, кылын хөмнерни, хеп дааараар өңнүг чуга кештерни Кызыл хоорайның **50 дугаар рыногунда** садып турар.

Ажылдаар чери 112 дугаарлыг, дыштаныр хүн чок.

Сүт-Хөл кожуунну өөредилге килдизи, профэвилел комитеди Суг-Аксы ортумак школазының башкызы, кожуунда метод-бөлүктүң удуртукчузу Алдын-кыс Тюлюшовна Монгушка өөнүң ээзи, кожуунну төп эмнелгезиниң рентген-лаборантызы

Роберт Альбертович
МОНГУШТУҢ

айыыл-халапка таварышкаш мөчээни-биле ханы кажыыдалды илередип тур.

ШЫН

e-mail:shyn@tuva.ru

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100,

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: К. Сат, Е. Монгуш, Ч. Монгуш, С. Хертек, Т. Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнуң оралакчызы — 1-19-87.

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис—1-18-10, компьютер төвү—1-03-90, культура, өөредилге килдизи—1-03-88, чагаа килдизи—1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпүр килдистери—1-17-09, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91;

Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар: 3-14-94. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 8025. Чагыг 54.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массальг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация күркомитединиң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.